

ગુજરાત રાજ્યના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ ૨૦૦૮

કેતનકુમાર નટવરસિંહ ઠાકોર
પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થી

સારાંશ

આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ-૨૦૦૮ ગુજરાત રાજ્યના પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે અને બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને ફરજિયાત પણ છે. આ અધિનિયમ બાળકોના ૧ થી ૮ ધોરણના પ્રાથમિક શિક્ષણને ગુણવત્તાયુક્ત અને અસરકારક બનાવવા માટે ઉપયોગી નીવડે એમ છે. રાજ્યના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અપવ્યય અને સ્થગિતતાના દરને નીચો લઈ જવા માટે આ અધિનિયમનો સુચારું અમલ ખૂબ જ જરૂરી છે. પરંતુ શું આ અધિનિયમની જોગવાઈઓનો અમલ કે તેમાં નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ ફરજો અને જવાબદારીઓનું વહન યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે છે ? પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત હોવાની સાથે સાથે ફરજિયાત પણ છે એ વાત જ્યાં સુધી દરેક વ્યક્તિ નહિ સમજે ત્યાં સુધી તેનો અસરકારક અને ૧૦૦% અમલ કરવો ખૂબ જ અઘરો છે. આજે આપણે જોઈએ તો મધ્યમ વર્ગ કે ગરીબ વર્ગ કે જેમના બાળકો મોટેભાગે સરકારી શાળાઓમાં અભ્યાસ કરે છે અને આર.ટી.ઈ. નો સૌથી વધુ લાભ જે વર્ગને મળવાનો છે તે વર્ગના લોકોમાં હજુ આ અધિનિયમ કે તેમાં કરવામાં આવેલ જોગવાઈઓ તેમજ તેનાથી મળનારા લાભની પૂરતી સભાનતાનો અભાવ જોવા મળે છે. હજુ આપણે ફરજિયાત શિક્ષણ અપાવવા અસરકારક પગલાં લેવામાં આવે તો ધાર્યું પરિણામ મેળવી શકીએ. આમ, ગુજરાત રાજ્યની પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રણાલીમાં આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ -૨૦૦૮ ની અસરકારકતા અને તેની સભાનતા અંગેનો અંદાજ મેળવી તે અંગે યોગ્ય પગલાં લેવાં અત્યંત આવશ્યક છે.

૧. પ્રાસ્તવિક

શિક્ષણ એ વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળનું એક અનુપમ વિશિષ્ટ રોકાણ છે. શિક્ષણ પર સમગ્ર રાષ્ટ્રનો આધાર છે. એલ્વિન ટોફ્લરે 'The Third Wave' નામના પુસ્તકમાં માનવ સમાજને સતત બદલતો રાખે તેવા પરિવર્તનોના મોજાઓની વાત કરી છે. જેમાંનું પહેલું મોજું કૃષિકાંતિનું, બીજું ઔદ્યોગિક કાંતિનું અને ત્રીજું શિક્ષણકાંતિનું. આજે દેશના લોકો શિક્ષણક્ષેત્રે અધુરપ અને અસંતોષ અનુભવી રહ્યા છે. જેમ કે શિક્ષણની પ્રવર્તમાન પ્રણાલી, પ્રક્રિયા, સિધ્ધાંતો, અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો, પરીક્ષાઓ ઉપરાંત બાળકને શિક્ષણ માટે જરૂરી તમામ શૈક્ષણિક- ભૌતિક સુવિધાઓ વગેરે. આજનો યુગ પુનરાવર્તનનો નહીં પરંતુ પરિવર્તનનો છે. શિક્ષણ જગતમાં અવનવા પરિવર્તનો આવી રહ્યા છે. આવા પરિવર્તનો આણનારું મુખ્ય કેંદ્રબિંદુ વિદ્યાર્થી છે. બાળક તેની યોગ્ય ક્ષમતા અનુસાર શિક્ષણ મેળવે, વ્યવહારમાં પચાવે અને તેનો સર્વાંગી વિકાસ થાય એ જ પરિવર્તનનો મુખ્ય હેતુ છે.

કોઈ પણ બાળક શિક્ષણથી વંચિત ન રહી જાય એ લક્ષ્યને પૂર્ણ કરવાની પ્રતિબદ્ધતા સાથે ૨૦૦૨ માં ૮૬ મો સુધારો કરી પ્રાથમિક શિક્ષણના અધિકારને મૂળભૂત અધિકાર આર્ટિકલ ૨૧ એ બનાવવામાં આવ્યો. અને સંસદ દ્વારા બાળકને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના અધિકારનો કાયદો (Right to Education Act) ૨૦૦૮ માં પસાર કર્યો. બાળકના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની જવાબદારી દેશ અને રાજ્યના પ્રત્યેક નાગરિકની છે.

ગુજરાત રાજ્યના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આર.ટી.ઈ.-૨૦૦૮ અંતર્ગત કરવામાં આવેલ વિવિધ જોગવાઈઓ, ક્લમો, નિયમો વગેરે પ્રત્યે લોકોમાં, બાળકોમાં, શિક્ષકોમાં, શિક્ષણવિદોમાં, અધિકારી તેમજ પદાધિકારી ગણમાં કેટલી સભાનતા જોવા મળે છે તે અભ્યાસનો વિષય છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આર.ટી.ઈ.-૨૦૦૮ ના અમલની કેવી અસર જોવા મળે છે તે ચકાસવું જ રહ્યું. સમાજના લોકોને આ અધિકારનો કેવો અને કેટલો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણવું જરૂરી છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ સાથે જોડાયેલ તમામ વ્યક્તિઓ આર.ટી.ઈ.-૨૦૦૮ ની અસરને કેવી રીતે મૂલવે છે તે જાણવું તેમજ આર.ટી.ઈ.-૨૦૦૮ માં સૂચવેલ જોગવાઈઓ પ્રત્યેની સભાનતા વિશે વિચારવું ખૂબ જ જરૂરી છે.

2. શીર્ષક

“ગુજરાત રાજ્યના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ – ૨૦૦૮ ”

3. આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ -૨૦૦૮ ના હેતુઓ

આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ – ૨૦૦૮ રચવા પાછળ ઘણાં હેતુઓ રહેલા છે. મુખ્ય હેતુઓની વાત કરીએ તો તે આ પ્રમાણે છે.

- ૬ થી ૧૪ વર્ષના દરેક બાળકને મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય અને તે માટે વિવિધ જોગવાઈઓ કરવામાં આવે.
- જે-તે સરકારની ફરજો અને જવાબદારીઓ નિશ્ચિત કરવામાં આવે.
- જે-તે સ્થાનિક સત્તાતંત્રની ફરજો અને જવાબદારીઓ નિશ્ચિત કરવામાં આવે.
- પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા પાત્ર બાળકના માતા-પિતાની ફરજો અને જવાબદારીઓ નિશ્ચિત કરવામાં આવે.
- શાળા અને શાળાના શિક્ષકોની ફરજો અને જવાબદારીઓ નિશ્ચિત કરવામાં આવે.
- પ્રાથમિક શિક્ષણમાં બાળકને માથાદીઠ ફીમાંથી મુક્તિ મળે.
- બાળકને માનસિક અને શારીરિક શિક્ષા અને માનસિક કનડગત ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે.
- શાળા માટેના ધોરણો અને માપદંડો નિશ્ચિત કરવામાં આવે.
- શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિની રચના કરવામાં આવે.
- શાળામાં શિક્ષક- વિદ્યાર્થી ગુણોત્તર નિશ્ચિત કરવામાં આવે.
- અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકન કાર્યપદ્ધતિ નિયત કરવામાં આવે.
- બાળકના શિક્ષણના હક પર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખવામાં આવે.

ઉપરોક્ત હેતુઓ સિવાય પણ અન્ય ઘણાં હેતુઓ આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ – ૨૦૦૮ ની રચના સાથે જોડાયેલા છે.

4. આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ- ૨૦૦૮નું મહત્વ:

આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ - ૨૦૦૮ ની વિભિન્ન જોગવાઈઓનું પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે. બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ અધિનિયમ નો પૂરેપૂરો લાભ મળી રહે તે માટે જે-તે સરકારથી લઈ માતા-પિતા અથવા વાલી તેમજ શાળા અને શાળાના શિક્ષકો દ્વારા પૂર્ણ નિષ્ઠાથી વિભિન્ન જોગવાઈઓના અસરકારક અમલીકરણ માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો આ અધિનિયમ ગુજરાતના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં આમૂલ પરિવર્તન લાવી શકે એમ છે. આર.ટી.ઈ. અધિનિયમમાં નિયત કરવામાં આવેલ જોગવાઈઓ દ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવા પાત્ર ૬ થી ૧૪ વર્ષના બાળકોને શિક્ષણનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ એટલે કે ૧ થી ૮ ધોરણ સુધીનું પાયાનું શિક્ષણ મેળવવા માટે પણ જે બાળકો આર્થિક, સામાજિક કે શારીરિક અસમર્થ હોય તેવા બાળકો માટે આ કાયદો આશીર્વાદરૂપ છે. નીચેના મુદ્દા પરથી આપણે તેનું મહત્વ સ્પષ્ટ થતું જોઈ શકીએ છીએ.

- બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણનો હક પ્રાપ્ત થશે.
- બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તે માટેની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે.
- જે બાળકો પ્રાથમિક શિક્ષણથી વંચિત રહી ગયા હોય તેવાં બાળકો માટે ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે.

- બાળકોને પોતાની પસંદગીની શાળામાં પ્રવેશ લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.
- જે-તે સરકાર અને સત્તાતંત્ર તેમજ માતા-પિતાની ફરજો અને જવાબદારીઓ નિયત થતા એક ચોક્કસ દિશામાં કાર્ય કરવાની પ્રેરણા મળે છે.
- બાળકો માનસિક કે શારીરિક કનડગતમાંથી મુક્તિ મેળવશે. અને જો કોઈ આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરશે તો એ શિક્ષાને પાત્ર બનશે.
- પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તાના ભોગે જે કોઈ કાર્ય કરશે તેને આ અધિનિયમ હેઠળ કાયદેસરની કાર્યવાહી કરી શકાશે.
- શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિની રચના દ્વારા શાળાના વહીવટી સંચાલનમાં વાલીઓ અને સ્થાનિક સત્તાતંત્રની ભાગીદારી વધી રહી છે.
- વિદ્યાર્થી – શિક્ષક ગુણોત્તર દરેક શાળામાં જળવાય એ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે.
- શિક્ષકોના ખાનગી ટ્રયુશન પર પ્રતિબંધ મુકવામાં આવતા શાળાના બાળકોને પૂરતો ન્યાય મળી શકે છે.
- અભ્યાસક્રમ અને મૂલ્યાંકનનું માળખું નિશ્ચિત કરી બાળકોનું સતત અને સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.

આમ, આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ ૨૦૦૮ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે.

5. આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ ૨૦૦૮ સાથે સંકળાયેલ મર્યાદાઓ :

કોઈ પણ અધિનિયમ ત્યારે જ સફળ બને જ્યારે તેમાં કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓનું અસરકારક અમલીકરણ કરવામાં આવે. ખાસ કરીને આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ – ૨૦૦૮ ની વાત કરીએ તો તે ફક્ત સરકાર જ નહિ સામાન્ય લોકો અને આ અધિનિયમના અમલ સાથે જોડાયેલ તમામ લોકો માટે પણ તેના વિશે જાણવું અને પોતાની જવાબદારીઓનું વહન કરવું ખૂબ જ જરૂરી છે. અધિનિયમના લાભ સાથે તેની મર્યાદાઓની જાણકારી આ મુદ્દાઓ પરથી સ્પષ્ટ થશે.

- સામાન્ય લોકોમાં અને કેટલેક અંશે શાળાઓ અને શિક્ષકોમાં આ અધિનિયમ અને તેની જોગવાઈઓ અંગેની સભાનતાનો અભાવ જોવા મળે છે.
- અધિનિયમની જોગવાઈઓથી અજાણ માતા- પિતા કે વાલી પોતાના બાળકોને આ કાયદા હેઠળના લાભ અપાવતા નથી.
- કેટલાક લોકો પોતાના અંગત સ્વાર્થને કારણે પણ બાળકોને તેમનો હક મેળવતા રોકે છે જેથી અધિનિયમનો પૂરેપૂરો લાભ સમાજમાં પહોંચી શકતો નથી.
- સમાજમાં આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અને તેના ફાયદાઓની સમજ સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચે તે માટેની પૂરતી વ્યવસ્થાનો અભાવ પણ તેના અમલીકરણ માટે અવરોધરૂપ બની શકે છે.

આમ, આર.ટી.ઈ. અધિનિયમ, ૨૦૦૮ હજુ વધુ મજબૂત બનાવી રાજ્યના પ્રાથમિક શિક્ષણને હજુ વધુ ગુણવત્તાયુક્ત અને સાર્વત્રિક બનાવી શકીએ.

સંદર્ભ

1. શિક્ષક તાલીમ મોડ્યુલ – સર્વ શિક્ષા અભિયાન, ગાંધીનગર
2. બાળશિક્ષા નિર્મૂલન અને સમાજ ઘડતર મોડ્યુલ – જી.સી.ઈ.આર.ટી., ગાંધીનગર
3. બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, ૨૦૦૮ – યુનિસેફ,
4. જી.સી.ઈ.આર.ટી., ગાંધીનગર
5. શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ, તાલીમ મોડ્યુલ - જી.સી.ઈ.આર.ટી., ગાંધીનગર, સર્વ શિક્ષા અભિયાન, ગાંધીનગર